

UYGUR KİŞİ ADLARI ÜZERİNE*

Yazan : Abdurrauf Polat TAKLAMAKANLI

Cev.:Alimcan İNAYET*

Her milletin kişi adları o milletin kendine özgü kültür kapsamına girer. Kişi adları aynı zamanda o milletin genel kültür yapısının bütün tarihi dönemlerini belli özelliklerle yansıtan bir ayna sayılır. Zira kişi adlarında o milletin tarihteki dini inancı, örf ve adetleri, dünya görüşü, ahlak değerleri, yaşam felsefesi vs.lerini gösteren unsurlar canlı halde ifade edilmektedir. Mesela, Uygurlar tarihleri boyunca Şaman dini, Manı dini, Buda dini ve İslam dini gibi dinlere inanmış ve bu dinlerin temsil ettiği medeni hayatın bütün yönleriyle temas etmişlerdir. Bugün biz Uygur kişi adlarının genel durumunu inceleyecek olursak, o dinlerin inanç ve hayata bakış tarzlarının kendine has devir özelliklerini ifade etmekte olduğunu açıkça görebiliriz. Kolay anlaşılması için. biz Uygur kişi adlarını "İslamiyet'ten Önceki Uygur Kişi Adları" ve "İslamiyet'ten Sonraki Kişi Adları" diye iki bölüme ayıracağız.

1. İslamiyet'ten Önceki Uygur Kişi Adları

İslamiyet'ten önceki Uygur kişi adları, Uygurların İslam dinine girmeden evvelki dönemlerde yaygın olarak kullandıkları kişi adlarını gösterir. O dönemde Uygur kişi adları eski Uygurcaya ait kelimeler ve Uygurların inandıkları Buda dininin aracılığıyla Sanskrit dilinden kabul edilen kelimeler ile ifade edilmiştir. Kişi adları olarak kullanılan kelimeler, yapısı ve anlam alanı gibi cihetlerden kendine has özelliklere sahiptir.

* Bu yazı Şincang Daşösi İlimi Jurnili (Doğu Türkistan Üniversitesi İlimi Dergisi) nin 1993 yılında yayınlanan 4. sayısından aktarılmıştır.

* Yrd. Doç. Dr., E. O. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.

İslamiyet'ten önceki Uygur kişi adlarını ve onların anlam alanlarını aşağıdaki maddeler halinde göstermek mümkündür.

1. Dini inanç taşıyan kelimeler ile verilen adlar. Bu çeşit adlar epey yaygın olup, onda genellikle kişilerin inandıkları dini ululamak istekleri görülür. Mesela, Burhan Kuli (Burhan, Buda dini ilahinin adı), Tengride Bolmuş (Tanrı yaratan), Toyun(Rahip, tapmak kalenderi), Tütün Kuli, Nom Kuli gibi.

2. Dini inançta ululanan nesnelere adından alınarak verilen adlar. Bu çeşit adlarda eski Uygurların kendi evlatlarını bu adların ifade ettiği kutsallık gibi ululama arzusu vardır. Mesela, Kün (Künhan), Yultuz, Ay, Çolpan, Tağ (Tağhan), Deniz gibi.

3. Kahramanlık, cesaret ve kuvvetin sembolü olan hayvanların adlarını insanlara tatbik etmek suretiyle verilen adlar. Bu çeşit adlarda baba ve annelerin,kendi evlatlarının büyüüp kahraman olmasını istemesi ifade edilmektedir. Mesela, Böke (Ejderha), BÖre, Arslan, Kaplan., Buka, Bürküt gibi.

Bazı alimler o zamanda kullanılan bu çeşit kişi adlarını eski Uygurların hayvanlara inanma, hayvanları ululama adetlerinin ve dünya görüşlerinin ürünü diye de izah etmektedirler.

4. Değerli ve pahalı şeylerin adlarından alınarak verilen adlar. Bu çeşit adlarda, baba ve annelerin kendi evlatlarına olan sevgisi ifade edilmektedir. Mesela, Kümüş, Altun, Temür gibi.

5. Evlatların iyi huylu, güzel karakterli ve mutlu olmasını dileme, güzel ve yakışıklı büyümesini arzulama hususuyla ilgili adlar. Bu tür adlarda o dönemdeki Uygurların estetik anlayışı ve ahlak değerleri ifade edilmektedir. Mesela, Arığ (Temiz), Çeçek (çiçek, gül), Yıdığ (güzel kokulu),Yaçankır (utangaç,namuslu), Silig (nazik,sevimli), Tüzün (saf,dışa dönük), Kutlug (mutlu) gibi,

6. Doğrudan doğruya kahramanlığı ve bilgili olmayı ifade eden sözlerle verilen adlar. Mesela, Alp (kahraman), Bilge (alim), Batur gibi.

7. Renk adlarından alınarak verilen adlar. Mesela, Kızıl (Kızılhan), Sarığ (Sanhan), Ak (Akhan), Kara, Boz gibi.

Alimler, eski Uygurlar tarafından kullanılan bu adların o dönemde renklerin kutsal sayılmasından ileri geldiği kanısındadırlar.

Ayrıca, İslamiyet'ten önceki kişi adları içerisinde " Çiştani, Haymavadi, Duştı, Dfamaguptaki, Dksanpit, Raçabumi, Ratnakar, Ratnaraşı, Ratnakuşpi, Ratnavaçır, Sartavaki, Sanputri, Mahabalı, Mahadivi, Maharadi. Mahasatvi... " gibi Buda kitaplarından alınan Sanskritçe adlar da az değildir .Ancak bu tür adlar ile ilgili şu anda elimizde bulunan Uygurca sözlüklerde "Özel ad, kişi adı" diye belirtmenin dışında, anlam bakımından hiçbirini izah edilmemektedir. Artık bu çeşit adları da tetkik ederek bunların anlamlarını izah etmek, İslamiyetten önceki Uygur kişi adlarının genel anlam alanını daha ayrıntılı bir şekilde izah etmede belli bir önem taşımaktadır.

İslamiyet'ten Önceki Uygur Kişi Adlarının Yapı Özellikleri

Yapı yönünden incelendiğinde, İslamiyetten önceki Uygur kişi adlarını "Bir terkipli adlar". "İki terkipli adlar" ve "Çok terkipli adlar" diye üç bölüm halinde anlatmak mümkündür.

1. Tek terkipli adlar. Tek terkipli adlar teriminden bir tek kelimededen yapılan adları anlıyoruz.Mesela, Yarak, Batur, Koçkar, Terek, Utuş, Ötemiş, Tokti gibi.

Tek terkipli adları kendi aralarında yine "Tek kelimelerle yapılan kişi adları", "Türetme kelimelerle yapılan kişi adları" ve "Vasıflarla yapılan kişi adları" diye ayrabiliriz.Mesela:

Tek kelimelerle yapılan kişi adları: Ay. Çolpan, Alp, Arslan, Kaplan...

Türetme kelimelerle yapılan kişi adları:Turçi, İkici, Temiçi, Omiçi, Kutluğ, Yaruk, Yaruğlu, Kutad, Somaçı, Öğürdey...

Vasıflarla yapılan kişi adları: Turmuş. Udmuş, Katmış, Yığmış, Berniş, Toktamış, Sanmış, Kutadmış, Udgurmuş, Ötemiş, Kurtulmuş, Ögmiş, Tutuş, Tokış, Tüzüş gibi.

2. Çift terkipli adlar.Tek bir anlam ifade eden ve iki kelimededen yapılan kişi adlarına çift terkipli kişi adları denir. (Buna bazı dilciler "Çift adlar" yahut "Birleşik adlar" demektedirler). Mesela, Ayyulduz, Aykün, Nom Kuli, Erbuka, Ay Siliğ, Bay Tömür gibi.

İslamiyet'ten önceki Uygur kişi adlarında kullanılan bu tür çift terkipli adları kendi içerisindeki yapı özelliklerine göre yine aşağıdaki türlere ayrabiliriz:

1) İki isimin eşit münasebette birleştirilmesinden meydana gelen çift terkipli adlar. Mesela, Kün Tengri. Ay Tengri, Ayyulduz, Aykün gibi.

2) Niteleme ve nitelenme ya da bağlanma ve bağlama münasebeti halindeki iki sözden yapılan çift terkipli adlar. MeseJa, Kutluğ Tunga, Kutluğ Oğul, Tömür Buka, Buyan Kar(Saadet karı). Toyun Kuh, Yetmiş Kara, Altun Kara, Kumut Çeçek, İş Buğa, İş Kara gibi. —, 1

3) Genellikle han ailesindekilerin.yüksek zümreye mensup insanların evlatlarına verilen,ili idare etme arzusu ifade edilen adlar ve sadece padişah evlatlarının adlarına ilave edilen "Tegin","Han" unsurları ile oluşturulan çift terkipli adlar.Bu çeşit adlar, zamanında belli derecede özel karakter taşıyordu. Mesela, İl Almış, İl Basmış, İl Etmiş, İl Kutadmış, İl İnanç (İlin inandığı kimse), İl Aşmış. İl Erdem(Halkperver), İl Tüzmiş, İl Yıgmiş, Kül Tegin, Böre Tegin, Buğrahan, Bökehan, Tungahan gibi. 1

4) "Şad, Yabgu, Tutuk, İnal" gibi mevki ve mansıb adları ile asıl adların eklendiği çift terkipli adlar. Mesela, Avluç Tarhan. Aşan Tutuk, Baskak İnal, Kasak Yabgu, Sarkuy Şad. İsiğ Tarhan, Kara Bakşı. Kambuğdu Tutung, Menglik Sengün gibi.

5) Kabile adlarını kişi adlarının önüne koyup çağırma adetinden meydana gelen çift terkipli adlar. Mesela, Uygur Ötemiş, Yağlakar Utuş, Kugursu Bobin (Bu yerdeki "Uygur, Yağlakar. Kugursu'lar kabile adlarıdır) gibi.

3. Çok terkipli adlar. Çok terkipli adlar ikiden fazla kelimededen oluşan kişi adlarını gösterir. Mesela, Kutluğ Kül Bilge, Kün Tengride Kut Bolmuş, Ay Tengride Kut Bolmuş gibi.

Yazılı kaynaklardan elde edilen delillere göre, İslamiyetten önceki çok terkipli kişi adlarının önüne ve sonuna kabile adı, görev adı, soy adı vs.leri ilave etme yahut herkesçe kabul edilen unvan ve hürmet adıyla anma neticesinde meydana gelmiştir. Mesela, İl Yıgmiş İnal, Ming Temür Tutuk("İnal","Tutuk"lar mansıb adıdır), Kapağan Tegin Kağan, Tengride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kağan("Kağan" hanlık hürmet adı), Bargut İl Kutadmış, Yabutkar İl'Erdem ("Bargut". "Yabutkar"lar kabile adı) gibi.

İslamiyet'ten önceki Uygur kişi adlarının yapı şekline bakacak olursak, çok terkipli adlar az sayıdadır. Tek terkipli ve Çift terkipli adlar ise büyük çoğunluğu teşkil etmektedir. Bundan eski dönemlerde de kişi adlarının kısa olmasının herkesçe benimsenen genel bir durum olduğu anlaşılmaktadır.

2. İslamiyet'ten Sonraki Uygur Kişi Adları

İslamiyet'ten sonraki Uygur kişi adları Uygurlarda İslam dinini ilk olarak kabul eden Uygur Karahanlılar devletinin hükümdarı Satuk Buğra Han'ın müslümanca "Abdülkerim" adını almasından sonra¹ meydana gelen ve kullanılan adları gösterir. • ;

Bilindiği gibi, İslam dini Uygur ülkesine girdikten sonra diğer fütühatlar (yani İslamın yayıldığı yerler) da olduğu gibi önce kişilerin ideolojik görüşlerinde büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Önceki gözle görülen, el ile tutulan ve herkesin yapabildiği "Puflara tapma inancı ortadan kalkmış, onun yerine göz ile görülmeyen, "Bir u bar" (Yani Bir ve Var) diye bilinen Allah inancı yerleşmiştir. Kur'an indirildikten sonra, Kur'an'daki Arapça kişi adları ve Allah'ın sıfatını ifade eden kelimeler her müslümanın severek kullandığı mübarek adlar haline gelmiştir. Bu adlar kullanım sürecinde sadece Önceki Buda kitaplarından alınan Sanskritçe kökenli Uygur kişi adlarının yerini değil, yavaş yavaş Uygurca kökenli Uygur kişi adlarının da yerini almıştır. , ' u-- /.. •

Bugünkü Uygurlar da İslam dinine inanan bir millettir. Dolayısıyla, bugünkü Uygur kişi adları içerisinde müslümanca adlar büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Ama, bugünkü Uygurların kullandıkları müslümanca adlar ile Uygurların İslam dinini kabul ettiği ilk dönemde, yani Hakaniye dönemi ve ondan sonraki yüzyılları içine alan Çağatay Uygur dili döneminde kullanılan müslümanca adlar yapı ve fonetik telaffuz yönünden farklılık arzeder. Bu sebeple, biz İslamiyet'ten sonraki Uygur kişi adlarını "Eski müslümanca Uygur kişi adları" ve "Bugünkü Uygur kişi adları" diye iki bölümde izah edeceğiz.

1. Eski müslümanca Uygur kişi adları. Eski müslümanca Uygur kişi adları Hakaniye Uygurlarının İslam dinini kabul ettiği 9. yüzyılın son yansından 20.yüzyılın 30'lu yıllarına kadar olan sürede (Yani Hakaniye dili dönemi ile Çağatay Uygur dili döneminde) kullanılan Uygur kişi adlarını gösterir.

Arap harfli eski Uygur alfabesi ve Çağatay-Uygur alfabesiyle yazılan kaynaklardaki tesbitlere göre, bu dönemlerde kullanılan müslü-

¹ İminTursun: "Tanımdarı Tamçе", Milletler Neşriyatı, 1990, s.27

manca Uygur kişi adlan genellikle Arapça adların aynen kopyası olup, bugünkü Uygurların kullandıkları müslümanea adlardan belirli özelliklerle ayrılır. Bu ayrılık genel olarak aşağıdaki cihetlerde görülür.

1) Arapça'dan kabul edilen adlardaki (Uygur dilinin fonetik yapısı aynen telaffuz etmeye imkan vermemiştir) "itki, ızgı, eyn. se, he, zal, zat" gibi harflerin temsil ettiği ünsüzlerin Uygurca'daki denk ünsüzlerle değiştirildiğini hesaba katmazsak, "" gibi ünsüzler Uygur kişi adlarının hangi hecesinde gelirse geJsjrj, *A&p }{}* adları *gM telaffü'/ edilerek* kullanılmıştır. Mesela, Muhammed, Mehmud, Ehmed, Semed, Fatihe, Fatime, Fazil, Fezilet, Feride, Feyzulla, Talib, Hatib, Salih, Fatih, Se'dulla, Mō'min, Ni'metulla, Mō'czi gibi.

2) Arapça adlar Uygur kişi adları olarak kullanıldıktan sonra, onların terkindeki ünlüler Uygur dilindeki ünlülerin ses uyumu kuralına göre Uygurcaladıştırılmadan, bu adların Kur'an'daki telaffuz şekliyle aynen kullanılmıştır. Mesela, Selim. Emin, Kerim, Devlet, Nuriman, Hüseyin, Ubeydullah, Kemal. Cemal, Settar, Ceffar, Zehiruddin, Behauddin, Nuruddin, şemsuddin, Abdulhemid, Seyfuddin, Bedruddin, Kemeruddin gibi.

3) Eski müslümanea Uygur kişi adlarında Arap geleneğine göre kişilerin kendi adı ile atalarının adları arasına "ibin" ya da "bn"(bu terkip sonra Uygurcaladıştırılarak "bin" şeklinde kullanılmıştır). Mesela, Mehmud İbni Hüseyin İbni Muhammed, yahut Mehmud bini Hüseyin bini Muhammed, Ebu Nesir Muhammed İbni Tarhan İbni Uzlug yahut Ebu Nesir Muhammed bini Tarhan bini Uzlug gibi. • •

Burada şunu açıklamak gerekir ki, "ibn" kelimesi Arapça'da "oğul" anlamındadır. Arapça'da "I" (yani elii) harfi "harf-i illet (yani illetli harf) grubuna ait olup, kelime gruplarında geldiği zaman bırakılabilir. Bu nedenle, "emir" (yani amir) kelimesi iki terkipli adlarda geldiği zaman, ekseriyetle "mir" şeklinde kullanılır. (Mesela, Mirsultan, Mirkamal, Mir'adil gibi]. Bunun gibi, "" (yani "ibn") kelimesindeki "I" (elif) harfi adların arasında geldiği zaman yazıda genellikle bırakılarak "bn" şeklinde yazılır. Ancak Uygur dilinde kelimeleri böyle ünsüzlerle söyleme adeti bulunmadığından, iki ünsüz arasına ünlü vokal "i" ilave edilerek "bin" şeklinde kullanılmıştır. O dönemdeki Uygur kişi adlarında çok rastlanan "Bini Muhammed", "Bini Hesin" gibi adlar Farsça ve Çağatay Uygurcasına özđü tamlama olup, "Muhammed'in oğlu", "Hesin'in oğlu"

anlamım ifade eder. Burada önemli olan şudur ki Uygurca kökenli kelime olan "katık", "Isıg'lar sonraki dönemlerde "kattık", "ıssık" (yani bir ünsüz fazladan ilave edilmiştir) şeklinde telaffuz edildiği gibi, "bin" kelimesi de tamlama yapılırken konuşma dilinde "Bini" değil, "Binni" şeklinde telaffuz edilmiş olsa gerektir. Ama bakacak olursak, şimdi klasik eserlerdeki "Bin"li adlar zaman ve mekan hiçe sayılarak genellikle "Binni" (yani bir "n" ünsüzü fazladan ilave edilerek) şeklinde transkripsiyon edilmektedir. Bu durum Uygur dilinin son dönemlerdeki fonetik özelliğine uygun olsa da, Arap-Fars dilinin kurallarına aykırıdır. Bu nedenle, klasik eserlerdeki "Bin"li kişi adlarını "Binni" değil, "İbni" yahut "Bini" şeklinde aynen transkripsiyon etmek daha uygundur kanaatindeyiz. Bu, metin uzmanlarının önem vermesi gereken mühim bir meseledir.

4) Özellikle aydınlar arasında edebi lakap, yani mahlas kullanma adeti olmuştur. Mahlaslar genellikle sıfat sözlerinden ya da Arapça sıfat yapan "i" ekiyle sıfatlaştınlan isim sözlerinden yapılmış olup, bu mahlaslar o kişinin kendi adının sonuna ilave edilirdi. Mesela, Mehmud Kaşıgeri (Kaşgarlı Mahmud). Musa Sayrami (Sayramlık Musa), Ubeydullah Lütfi (Merhametli Ubeydullah), Hüseyin Seburi (Sabırlı Hüseyin) gibi.

5) Yurt, yer ve mekan adı mahlas olarak kullanılırken Arap dilinin kuralına göre, bu yer ve mekan adının sıfatlaştırılmış şekline Arapça'daki vurgu işareti olan "eliflam" ı ilave edilerek çağırma adet olmuştur. Mesela, Elfarabi, Elharezmi" gibi.

Önem verilmesi gereken bir mesele de şudur ki, bugün bazı dilciler böyle adları "El Farabi". "El Harezmi" şeklinde transkripsiyon etmektedirler. Bu doğru değildir. Çünkü, bu şekilde "elveda" kelimesinin bazıları tarafından "güle güle millet", "güle güle vatan" diye izah edildiği gibi (gerçekte "elveda" sadece "güle güle" anlamındadır), "eliflam"daki "el-" de "vatan, halk" anlamındaki "el" İle karıştırılıp kavram karışıklığı doğurur. Şunu bilmek gerekir ki, "Elfarabi", "Elharezmi"lerdeki "El" hiçbir semantik ya da gramatik anlam taşımaz, o sadece Arapça'daki vurgu işareti olan "eliflam"ın telaffuz şeklidir. Onun için bu adlar, genelde, Çağatay Uygurcasında "Farabi", "Harezmi" denir.

6) Özellikle aydınlar arasında, Arapların adetine göre, belli bir şahsın doğrudan doğruya kendi adını değil, o şahsın büyük oğlunun önüne "ata/dada"(baba) anlamındaki "Ebu" kelimesini ilave ederek

"filanın babası" diye çağırarak adet olmuştur. Araplarda böyle çağırma karşısındakine olan hürmeti ifade eder. Mesela, Farabi'nin kendi adı "Muhemmed" olup, çoğu zaman "Ebu Nesir" (yani Nasir'in babası) diye çağırılmıştır. Ancak ad ve soyadını tam olarak söyleme zarurietini olduğunda "Ebu Nesir Muhemmed Bini Tarhan Bini Uzlug Farabi" diye söylenmiştir.

7) Babasının adıyla söylenen adları çift terkipli adlardan ayırmak için, kişilerin kendi adıyla babasının adını "oğlu" kelimesiyle bağlama adeti de olmuştur. Mesela, Burhanuddin Oğh Nasiruddin (yani Burhanuddin'in oğlu Nasiruddin), Kubbeddin Şah Oğh Hüseyin (yani Kubbeddin Şah'ın oğlu Hüseyin) gibi.

8) Yüksek zümreye mensup kişiler adlarının önüne ve sonuna mevki, mansib, unvan ve hürmet adı gibi adları genellikle o şahsın yüksek zümreye ait bir kişi olduğunu ifade eden has isimleri ilave ederek söyleme âdet olmuştur. Mesela, Babur Şah, Sultan Satuk, Elişir Beg, Cahangır Mirza, Emir Hemze. Mehmud İsan, Se'idulla Bay, Fezluddin Kazı, Abdulla İmam, Fazil Müezzın, Hesın Hatip, Ehmed Mırap, Nevruz Katip gibi.

9) Eskiden hürmet nedeniyle kişi adlarının sonuna ilave edilen "han, beg" kelimeleri ile bu sözlerin sempatik şekli olan "hanım, nenim, begim"ler genellikle cinsiyet ayırımına göre farklı kullanılmıştır, yani "han, beg" kelimeleri esasen erkek adlarına ilave edilmiş, "hanım, nenim, begim" kelimeleri ise kadın ve kız adlarına ilave edilmiştir. Mesela, Ehmethan, Mehmudhan, Abdureşithan, Mensurhan, Kerim Beg, Cemal Beg (erkek adları); Kutluk Nigar Hanım, Amannısa Henim, Hanzade Begim, Hediçe Begim, Fatime Sultan Begim, Rukiye Sultan Begim (kadın adları) gibi.

10) Halk içinde saygı gören meşhur kişilerin adının önüne ekseriyetle *"cenâb" anlamına gelen "Hezret" kelimesini ilave ederek söyleme*, hem de adların sonuna o kişileri tarif etmek maksadıyla belli kalıp ya da dua (dilek) ilave ederek söyleme adeti de vardı. Mesela, Hezreti Atay, Hezreti Hekim Beg, Hezreti Appak Hoca, Hezreti Lutfi, Hezreti Sekkaki. Abdurrehman Nurulmillet Veddin (yani millet ve dinin nuru Abdurrehman), Musa Carulla (yani Allahın emrini yerine getirici Musa), Sebahi Nevvere Merkedehu Nuran (Sebahi-Allah onun kabrini ışıklandırın), Celaluddin Keddesselahu Sırrehu (Celalidin - Allah onun

sırlarını mukaddes etsin), Nuruddın Rızıyallah Anhu (Nuruddın - Allah ondan razı olsun), Abdulkadir Rehmitullah Eleyhi (Abdulkadir - Allah ona rahmet eylesin) gibi. Bu tür adlar, halk ağzında, uzun müddet kullanılırken, aslında, hürmet ve dilek anlamında ilave edilen "Hezret, Zıyallah Anhu, Rehmetullah Eleyhi, Keddese Sırrehu" gibi kelime ve kalıplar yavaş yavaş o kişilerin adlarının ayrılmaz bir parçası olmuştur. O dönemdeki Uygurlarda adları böyle söyleme âdeti Arapların evliya - enbiya ve meşhur dinî zatları "İbrahim Helillah" (yani Allanın sırdaşı İbrahim), "Muhemmed Hebibullah" (yani Allahın dostu Muhammed), "Eli Kenmullah" (yani Allah'ın kerameti Ali), "Ebu Bekri Sıddık" (yani Allah'a sadık Ebu Bekir) gibi belli düzen ve sıfatla söyleme âdetinden gelmiştir.

Yukarıda, Uygurlar İslam dinine girdikten sonra Kur'an-ı Kerim aracılığıyla Arapça'dan kabul edilen müslümanca adların asrımızın 30'lu yıllarına kadar olan zaman zarfında kullanılan mühim ve temel şekillerini tanıttık. Burada özellikle altını çizmemiz gereken mesele şudur ki, her ne kadar bu dönemde Arapça'dan kabul edilen adlar Uygur kişi adlarının temelini teşkil etmiş ise de, Uygurlar İslamiyet'ten önceki kişi adlarını, Özellikle Uygurca kökenli kelimelerle verilen adları tamamen kullanım dışı bırakmamıştır. Aksine "Tur, Turan, Turdı, Tohtı, Tursun, Setivaldı, Tilivaldı. Tilek, Tileş, Çong, Kenci..." gibi adları aynen kullanmanın yanısıra, yukarıdaki Uygurca kökenli adları İslami damga taşıyan çift terkipli adlara dönüştürerek kullanmışlardır. Mesela, Muhemmed Turdı, Muhemmed Tursun, Muhemmed Tohtı gibi.

II. Çağdaş Uygur kişi adları. Çağdaş Uygur kişi adları, genellikle 20.yüzyılın 30'lu yıllarından sonra kullanılmakta olan, konuşma dilinde nisbeten yaygınlaşmış ve yazı dilinde esasen sabitleşmiş adlardır. Sayı ve oran açısından çağdaş Uygur kişi adları arasında İslamiyetin damgasını taşıyan müslümanca adlar yine de çoğunluğu teşkil eder. "Müslümanca ad" in genel ve özel iki anlamı vardır. Genel anlamda Kur'an'da bahsedilen adların tümü müslümanca adlardır. Bu adlar İslam dinine inananlarca Peygamber diye kabul edilen başka dinlerin Peygamberleri, evliyalari ve bazı ehli kitaplarının (Zebur, Tevrat ve İncil'i kutsal kitap sayanlar) adlarını kapsar. Özel anlamda müslümanca adlar Arapça kökenli olan, • sadece İslam dinine inananlar tarafından kullanılan adları gösterir. Onun için Çağdaş Uygur kişi adlarında rastlanan "Davut, Eysa, Yakup, Musa, Yunus, Yüsüp, İsrail, İshak, İbrahim, Keyser, Zunun" gibi adların Müslümanca adlar olmadığını söylemenin ilmî esası yok diye düşünüyoruz.

Arapça, Farsça adlardan alınan eski müslümanca Uygur kişi adları uzun müddetli kullanım süresinde benimsenmiş ve kendine özgü fonetik özelliklere sahip Çağdaş Uygur kişi adlarına dönüştürülmüştür. Uygurların kullanmakta olduğu bugünkü müslümanca adların eski müslümanca adlar ile farklılık arzeden fonetik Özelliklerini şöyle göstermek mümkündür.

1) Eskiden Arapça şekliyle aynen telaffuz edilerek kullanılan iki heceli adlar Uygur dilindeki ünlülerin uyumu kuralına göre değiştirilerek, Uygurcanın telaffuz kuralına uygun bir şekilde getirilmiştir.

Bilindiği gibi, Uygurca'da ünlüler dilin pozisyonuna göre birbirine uyum sağlar, yani kapalı kalın ünlülere kapalı kalın ünlü, açık ince ünlülere açık ince ünlü uyum sağlar. Eğer yabancı dilden alınan kelimelerde Uygur dilinin bu kuralına aykırı durum varsa, bunlar hemen Uygur dilinin kuralına göre değiştirilip uygun bir şekilde getirilir. Aslında, Arapça'dan alınan kişi adları da bu süreci geçirmiştir, yani Uygur dilinin fonetik kuralına uygun olmayan kişi adları Uygurca'da esas vurgunun bulunduğu son hecedeki ünlüye göre asmile edilerek Uygurcanın telaffuz kuralına uygun bir şekilde getirilmiştir. Mesela:

<u>Eski</u>	<u>Bugünkü</u>
Eli	Ėli
Selim	SĖlim
Emir	Ėmir
Emin	Ėmin
Hemid	Himid

Demek ki yukarıdaki adlarda, esas vurgunun bulunduğu hecedeki ünlü ara ünlü "i" olduğundan, ilk hecedeki açık ince ünlü "e", "Ė" ya da "Ė" ara ünlülerine değiştirilmiştir. Bir başka örnek:

<u>Eski</u>	<u>Bugün</u>
Kemal	Kamal
Cemal	Camal
Eman	Aman
Cebbar	Cappar
Kehhar	Kahar
Settar	Sattar
Sebur	Sopur
Gefur	Gopur

Demek ki bunlarda vurgunun bulunduğu hecedeki ünlü kapalı kalın ünlü olduğundan, ilk hecedeki açık ince ünlü "e"ye değiştirilerek kapalı kalın ünlü "a", "u" şeklinde sabitleşmiştir .

2) Arapça'daki "Eliftam" ile pek çok sayıdaki tamlamalı adlar da yukarıda gösterilen Uygur dilinin kendine özgü fonetik kuralına göre Uygurcaleştirilmiştir. Bu çeşit adlar çok heceli olduğundan bazılarında ikinci yahut üçüncü hecedeki sesli, esas vurgunun bulunduğu son hecedeki sesliye uydurulmuş, tekrar edilen konsonant bırakılmıştır. Mesela:

<u>Eskiden</u>	<u>Bugün</u>
Seyfuddin	Seypidin
Bedruddin	Bedridin
Nesruddin	Nesridin
Sedruddin	Sedridin
Şemsuddin	Şemsidin, şemşidin
Abdurreuf	Abdurup, Abdurauf, Abduravup

Bu çeşit adların bazılarında son hecedeki sesli ikinci hecedeki vurgunun bulunduğu sesliye uydurulmuş, tekrar edilen konsonant bırakılmıştır. Mesela:

<u>Eskiden</u>	<u>Bugün</u>
Behauddin	Bahavudun, Bavudun
Ziyauddin	Ziyavudun
Zehiruddin	Zorudun, Zordun
Nuruddin	Nurdun

Gene bazılarında ise ilk hecedeki ünlü ikinci hecedeki vurgu bulunan ünlüye uydurulmuştur. Mesela:

<u>Eskiden</u>	<u>Bugün</u>
Ubeydulla	Ebeydulla
Rubeytulla	Reveydulla

Büyük çoğunluğu oluşturan adlarda, "Eliflar"dan dolayı aslında birlikte telaffuz edilen "L" sesi bırakılmıştır. Mesela:

Eskiden

Bugün

Abdulkadir

Abdukadir

Abdulkeyyum

Abdukeyum

Abdulgefur

Abdugopur

Abdulkerim

Abdukerim

Abdulkehhar

Abdukahar

Bu tür adların bazılarında fonetik tasaruf hadisesi nedeniyle aslındaki telaffuz şekliyle epey farklı bir kısım adlar meydana gelmiştir. Mesela:

Eskiden

Bugün

Abdulhemid

Ablimit

Abdulhefiz

Ablipiz

Abdu Teziz

Abliz

Abdul'ehed

Ablehet, Ablehet, Ablet

Abdulhek

Ablek, Ablak

Abdulhey

Abley

3) Bazen adların ilk hecesinde bağımsız hece olarak bulunan "a, e, u" ünlüleri değişerek "ha, he, hu," şeklinde sabitleşmiştir. Mesela:

Eskiden

Bugün

Avaz

Havaz

Esel

Hesel fHeselhan)

Uşur

Hoşur

4) Kişi adları terkinde bulunan . . . . ayın konsonantı "y" konsonantına dönüşmüş ya da bırakılmıştır. " . . . . " ayın konsonantının bırakıldığı kısa ünlülü hece bırakılan hecenin yerine uzun ünlülü heceye dönüşmüştür. Mesela:

Eskiden

Bugün

Se'dulla

Seydulla (. . . . .y")

No'man

Naman ("a" uzun seslidir)

Mö'min

Mömin ("ö" uzun seslidir)

Ye'kub

Yakup ("a" uzun seslidir)

E*la

Ela ("e"uzun seslidir)

5) Hece sonundaki "d" konsonantı genellikle "t" konsonantına dönüşmüştür. Mesela:

<u>Eskiden</u>	<u>Bugün</u>
Muhammed	Muhammet
Semed	Semet
Davud	Davut
Vahid	Vahit
Murad	Murat

6) "b" konsonantı bazı adlarda "p" ya da V konsonantına dönüşmüş, bazılarında ise aynen muhafaza edilmiştir. Neticede, aslındaki bir ad iki çeşit telaffuz ve iki çeşit şekil ile birbirinden farklı kişi adları olarak kullanılmıştır. Mesela:

<u>Eskiden</u>	<u>Bugün</u>
Aid	Abit, Avut
Sabit	Savut, Sabit
Sabir	Savur, Sabir
Talib	Talip
Galib	Galip
Receb	Recep
Kabil	Kavul
Kabiz	Kavuz

7) "h" konsonantı bazı adlarda aynen muhafaza edilmekle birlikte, yine bir kısım adlarda "h" ya da "y" konsonantına dönüşmüş veya bırakılmıştır. Neticede, aslında tek olan adın birkaç varyantı meydana gelmiştir. Mesela:

<u>Eskiden</u>	<u>Bugün</u>
Ehed	Ehet, Ehet
Ehmed	Ehmet.Ehmet, Emet
Hemid	Hemit, Himit, Yimit
Helim	Helim, Hêlim
Mehmud	Mehmut. Mehmud, Mamut
Zahid	Zahit, Zayıt

8) "f " konsonantı kişi adlanıda genellikle "p" konsonantına değiştirilerek kullanılmıştır. Mesela:

<u>Eskiden</u>	<u>Bugün</u>
Katime	Patime
Fatihe	Pate {Pateni, Patigül}
Mustefa	Mustapa
Feyzulla	Peyzulla
Fezilet	Pezilet
Refket	Repket
Feride	Peride
Zefer	Zeper
Feridun	Peridun

9) Bazı bölgelerde yaygın olan çift terkipli adlar uzun müddetli kullanım süresince kişiler tarafından bu tür adların uzun olması, elverişsizliği ve bir insanı, böyle iki ad ile çağırmanın önemsizliği hissedildiğinden, yavaş yavaş tek terkipli adların hecesi kısaltılmıştır. Mesela:

<u>Eskiden</u>	<u>Bugün</u>
Muhemmed Salih	Metsalı
Muhemmed Tursun	Mettursun
Muhemmed Yasın	Meryasın
Muhammed Kurban	Metkurban
Hoca Ehmed	Gocamet, Gocemet, Gocimet

10) Farsça tamlamalı adlarda da hece tasarrufu hadisesi görülmüştür. Mesela:

<u>Eskiden</u>	<u>Bugün</u>
Yarı Muhammed	Yarmuhenimet, Yarmemmet, Yarmemet, Yarmet
Nuri Muhemmed	Nurmuhemmet, Nurmemmet, Nurniemet, Nurmet
Şiri Muhemmed	Şirmuhemmet, Şirmemmet, Şirmemet, Şirmet

Çağdaş Uygur Kişi Adlarının Anlam Alanı

Diğer milletlerdeki kişi adlarında olduğu gibi, Uygur kişi adları da belli anlamlara sahiptir. Çağdaş Uygur kişi adlarını, ifade ettiği anlamlarına göre aşağıdaki türlere ayırmak mümkündür:

1. Dini inançtan, yani atalarımızın Allah'a olan inancından doğan adlar ve bu çeşit adları taklit etme yoluyla verilen adlar. Buna esasen bugünkü Uygurların kullandıkları "Abd" ile başlayan ve "Alla" ile son bulan adlar girer. Mesela. Hemdulla (yani Hemdullah Allah'ı Öven), Hebibulla (Allah'ın dostu), Nimetulla (Allah'ın nimeti), Seypulla (Allah'ın kılıcı), Abdikerim, Abdiselim. Abdikadir. Abdirahman, Abdikeyum gibi.

Burada şunu belirtmek gerekir ki. genelde "Kerim, Selim, Kadir, Rahman, Keyum" adları Allah'ın sıfatları yahut adları olup temel kavram itibariyle gene "Allah" demektir. "Abd" ise, "kul" demektir. Dolayısıyla yukarıdaki "Abd" ile başlayan adların tümü "Allah'ın kulu" anlamına gelir diye izah edilmektedir. Ama ben bu görüşte biraz eksiklik olduğunu düşünüyorum. Çünkü Arapça'daki "Abd" kelimesinin "kul" anlamından başka, "adam, insan" anlamları da vardır². Onun için, Abdikerim (Abdülkerim), Abdiselim (Abdusselim), Abdikadir (Abdulkadir), Abdirahman (Abdurrehman). Abdikeyum (Abdulkeyyum) gibi adları "kerametli insan, selamet adam, kudretli insan, rahim sahibi insan, ölmez insan" anlamlarına gelir diye izah etmek de mümkündür.

2. Atalarımızın inanageldiği İslam dinini kutsama anlayışından gelen adlar. Buna genelde "İslam" adının yamsıra, "İslam dini" anlamını ifade eden "din" kelimesiyle son bulan adlar girer. Mesela, Nurdun (yani Nureddin - İslam dininin nuru), Munirdin (Muniruddin - dinin aydınlatıcısı), Möydin (Mu'iddudin- dinin destekçisi), Bedridin (Bedruddin- dinin dolun ayı) , Hilalidin (Hilaluddin- dinin hilâli), Kemendin (Kemeruddin- dinin ayı), Şemsidin (Şemsuddin- dinin güneşi), Seypidin (Seyfuddin- dinin kılıcı) gibi.

3. Muhammed peygambere olan hürmet duygusu Ue verilen adlar. Buna genel olarak aşağıdakiler girer. 1) İlk terkibi "Muhemmet" olan çift terkipli adlar. Mesela, Muhemmetturdi. Muhemmetkasim, Muhemmet-

2 "Erepe Henzuçe LugeL" (Arapça-Çince sözlük). Soda Neşriyatı. 1978. s.809

yakup, Muhemmetkerim gibi. 2) Son terkibi "Muhemmet" olan çift terkipli adlar. Mesela, Taşmuhemmet, Kulmuhemmet, Nurmuhemmet gibi. 3) "Muhemmet" in kısaltılması olan "Met" ile yapılan adlar. Mesela, Şirmet, Nurmet, Turmet, Metbaki, Hocimet, Mollamet, Metselim, Metkarı, Metkazı gibi. 4) "Muhemmed" in varyantları olan "Memet, Memmet" adları ve bunlarla yapılan çift terkipli adlar. Mesela, Memet Eli, Memetcan, Şirmemmet gibi.

4. Kur'an'da adı geçen peygamberler (gerek İslam'ın, gerekse Hıristiyan ya da Yahudi dininin), İslam tarihindeki halifeler, imamlar, meşhur gaziler, ünlü askeri kumandanlar, İslam rivayetlerindeki evliya ve şeyhler gibi şahısları kutsama dolayısıyla onların ad, lakap ve unvanlarından ödünç alarak verilen adlar. Mesela, Eysah (İsa), Meryem, Musa, Davud, Yakup, Ayup, İdris, İlyas, İshak, İsmail, İsrail, Zekiriye (Zekeriya), Eli (Ali), Halid, Nebi, Mustapa. Hemze gibi. Bu adların manası üzerinde araştırma yapan âlimler bunları (yukarıdaki sıraya göre) "Allah'ın zenginliği, acı, bebek, sevgili dost, Allah, tahkik edici, öğrenen, Hûda'nın gücü, Gümüş, Allah duydu, Allah'ın savaşçısı, Allah'ı hatırlayan, âlâ, sonsuzluk, peygamber, seçilen, keskin" anlamlarına gelir diye izah eder."³

5. Evladının sağlıklı olmasını, uzun ömür görmesini dileyerek verilen adlar. Mesela, Yaşar, Yehya (yani yaşasın). Tursun, Turgun, Turdi, Turgan, Almaş, Tömür, Polat, Taş, Salamet, Aman gibi.

6. Evladının cesur ve bahadır adam olmasını dileyerek verilen adlar. Mesela, Batur. Galip, Kehriman, Keyser, Zeper, Muzepper, Arslan, Şir, Coşkun, Uçkun Yalkun, Küreş, Dolkun, Örkeş, Kaynam gibi.

7. Evladının dürüst, ahlaklı, güzel, mutlu, sevecen ve yararlı olmasını dileyerek verilen adlar. Mesela, Salih (Salih-"dürüst"), Tahir (Temiz), Es'et (Es'ed-en mutlu), Mes'ut (Mes'ud-mutlu), Saadet, Hör (Huri), Hörlıka (Hurulıka), Perizat, Behtiyar, Gülzar, Gülsen, Gülbostan, Dildar, Dilber, Dilraba. Ay (Kemer). Şemis (Güneş), Reyhan, Anar, Kümüş, Tilla, Altun. Mihriban, Güzel gibi.

8. Evladının bilgili, akıllı insan olmasını dileyerek verilen adlar. Mesela, Alim, Anp (Arif-"bilen"), Ötkür, İrpan (İrfan-"ilim"). Meripet (Meri'pet-bilgi), Merup (Me'rup-"bilim"), Bilgar(bilge er,alim), Besir (İleri görüşlü, alim), Zeki (akıllı), Akü gibi.

3 "İbrahim Muü İlmî Makaleleri" Milletler Neşriyatı. 1990. s.39

9. Evladının doğduğu vakiti hatırlama maksadıyla ay ve gün isimlerinden alınarak verilen adlar. Mesela, Muherrrem, Recep, Seper, Ramizan, Noruz, Kurban, Rozi, Bahar, Heyt, Cüme, Azne, Adine (yani Azne) vs.... gibi.

10. Evladın doğduğu zamandaki siyasî hareketleri hatırlama maksadıyla verilen adlar. Mesela. Azad, Medeniyet, İslahat, Komunar vs... gibi.

11. Evladın doğduğu vakitteki muhite, özellikle ömür boyu hatırlanması gereği duyulan bir duruma göre verilen adlar. Mesela, Asan (yani doğumu kolay olan), Zehmet (doğumu zor olan). Gerip (yani yabancı yurttan ya da yolculuk sırasında doğan), Yadikar, Yalguz veya Yalguzek (yani doğum sırasında annesi ya da doğumundan Önce babası vefat eden) vs... gibi. Ancak, yukarıda gösterilen adların anlamını mutlaka parantez içerisinde gösterildiği gibidir diyemeyiz.

12. Çocuğu nazardan koruma isteğiyle verilen adlar. Mesela, Setivaldi Tilivaldı Niyaz (yani Allah'a adanan sadıka), Çavar, Süpürge, Bosuga, Samsak Palta, Yantak vs., gibi.

13. Etnik adlara itibar etme maksadıyla verilen adlar. Mesela, Tura, Turan, Karluk, Oğuz, Uygur vs... gibi.

14. Eski çift terkipli adlar veya bu üslubu muhafaza etme esasında verilen adlar. Mesela, Yolboldı, Toyboldı, İgemberdi, Hudaberdi, Huduyumberdi vs... gibi .

15. Eski müslümanca adlarda kullanılan, ekseriyetle yüksek zümreye mensup kişilerin mevki, unvan, dinî mansib ve hürmet adlarını ifade eden kelimelerden yapılan adlar. Mesela, Han (Hangül, Hankız), Paşa (Yani "padişah" tan gelmez), Sultan, Helpet (yani "halife" den gelmez). Hoca. Kazı, Mehsum, Töre (Törihan), Hacı, Ahun(Ahuncan, Ahunek), BÖvi (yani "Bibi"den gelmez)...

16. "Ana (Anne), ata (baba), bova(dede)" gibi kardeşlik ifade eden kelimelerle verilen adlar. Mesela, Anıhan, Atıhan, Bovıhan, (Babıhan), Abıhan vs... gibi.

Çağdaş Uygur kişi adlarının anlam alanını daha ayrıntılı, daha geniş anlatmak da mümkün. Burada, önemli olanlarını, genel olarak göstermekle yetindik.

Çağdaş Uygur Kişi Adlarının Yapı Özellikleri

Yapı bakımından incelendiğinde, Çağdaş Uygur kişi adlarını Eski Uygur kişi adlarında olduğu gibi "tek terkipli adlar", "çift terkipli adlar" ve "çok terkipli adlar" diye üç türe ayırabiliriz.

1. Tek terkipli adlar. Yukarıda anlattığımız gibi. sadece bir kelimeyle yapılan, hiçbir ek terkibi olmayan adlar tek terkipli adlar kapsamına girer. Mesela, Şirin, Nigar, Cür'et, Cesaret, Zaman, Hizmet, Çong, Kçük, Polat, Törnür vs.... gibi.

2. Çift terkipli adlar. Genel olarak. Çağdaş Uygur kişi adlarında aşağıdaki çift terkipli adlara daha çok rastlanır.

1) Eşit münasebetteki iki kelimedenden yapılan ya da iki isim eşit münasebette sıralanarak yapılan çift terkipli adlar. Mesela, Davutniyaz, Rozıbaki, Tohtiniyaz. Taştömür. Hocaehmet (Hocchraet), Taşpolat, Eliyar, Heydereli, Mirkadir (Emir Kadir), Muhemmetturgun, Muhemmetsavut vs... gibi.

Burada şunu belirtmek gerekir ki. Çağdaş Uygur kişi adlarında kullanılmakta olan bir kısım çift terkipli adların belirli sırası mevcut olup, bu çeşit adları vermede ve söylemede sözkonusu sıraya uyulur. Mesela, Muhemmetturgun, Muhemmetsavut, Mirkadir, Mirkamil gibi adlar, normalde "Turgunmuhemmet, Savutmuhemmet, Kadirmir, Kamil-mir" şeklinde kullanılmaz.

2) Eşitsiz münasebetteki, yani tanımlama tanımlanma ya da bağlanma bağlama münasebetindeki elâ iki kelimedenden yapılan çift terkipli adlar. Mesela, Elanur, Nurcamal, Aycamal (Ay Camal), İgemkul (yani İgem'in kulu), Hocamkul (Hocam'in kulu) vs... gibi.

Ayrıca, bugünkü Uygurların kullanmakta olduğu Arapça Farsça tamlamalı kişi adlarının tümü sözkonusu eşitsiz münasebetteki çift terkipli adlar kapsamına girer. Mesela, Zıyavullah (yani Ziya'ullah-"Allah'ın nuru"), Nurmehmet (Nuri Muhemmet-"Muhemmed'in nuru) vs... gibi.

3) Çağatay Uygurcasındaki sıfat yapan eklerin eklenmesiyle yapılan adlar. Mesela. Dilara (dil+ara-kalbi süsleyici), Dilreba (kalbi bağlayıcı), Dildar (bahadır, yürekli), Nursiman (Nura benzeyen) vs... gibi.

4) Birleşik yüklem şekilli ve özne-yüklem şekilli adlar. Mesela, Toyboldı, Yolboldı, Kelbinur (Kalbmur). Kelbigül (Kalbigül) vs... gibi.

5) "Can, han, ahuri, gül, nisa, hacı, büvi, kız, kan. kazı, paşa, şah, hakim, gazı, ay" gibi kelimeleri kendine ek terkip yapan çift terkipli adlar. Mesela, Turdihan, Tursunkız. Tursunay, Tohtigül, Paltahün, Gülbüvi, Aypaşa, Muhemmetcan, Gocişah, Hocaşah, Turdacı (Turdi-hacı), Nurgazi, Turkazı. Kazıhacı, Turgunhakim, şakan (şahkan) vs... gibi.

3. Çok terkipli adlar. Çağdaş Uygur kişi adları içinde gerçi "Tengride Bolmiş İl Etmiş Kutlug Bilge" gibi eski Uygurlara özgü çok terkipli adlar ve "Abdurrehmanhacı Rchmetulla Eleyhi" ya da "Hezreti Yan Muhemmed İşan Keddesellahu Sırrehu" gibi eski müslümanca adlara özgü çok terkipli unsurlar ortadan kalkmışsa da, çift terkipli adların sonuna "han, ahun, hacı, gül, han, nisa. ay" gibi ek terkiplerin ilave edilmesi neticesinde oluşan çok terkipli adlara rastlanır. Mesela, Memtilacı (yani Muhemmet Eli Hacı). Nurmuhemmetcan, Gülnisayım (yani Gül Nisa Ayım), Kuvanhanayım (Kurban Han Ayım) vs... gibi.

Sayı ve oran bakımından çok terkipli adlar Çağdaş Uygur kişi adları içinde nisbeten az sayıdadır.